

DİN MOTİVLİ ZORAKI RADİKALİZMİN YARANMASINA TƏSİR EDƏN PSIXOLOJİ AMİLLƏR

*i.f.d. Aqil Şirinov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun prorektoru,
Dinşünaslıq kafedrasının müəllimi
agilshirinov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Radikallaşma prosesində, xüsusilə də insanların zoraki radikalizmə yönəlməsində psixoloji amillərin roluna dair elmi ədəbiyyatda yüzlərlə tədqiqat mövcuddur. Bu tədqiqatlarda zorakılığa meyilin insan xarakterində mövcud olub-olmaması, radikallığa meyil edən şəxslərin müştərək psixoloji xarakterə malik olmasının mümkünlüyü, sosial mühitin və ideologiyaların insan şəxsiyyətinə təsiri kimi mövzular müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Bu məqalədə ilk olaraq, zorakılığa meyilin insan təbiətində mövcud olub-olmamasına dair müxtəlif nəzəriyyələr təhlil olunur və nəticədə insanı zorakılığa sövq edən faktorların tək bir mənbədən bəslənmədiyi qeyd edilir. Zorakılığın yaranmasına təsir edən amillər arasında insanın təbiəti ilə əlaqəli olanlarla yanaşı, uşaqlıq təcrübələri, insanlararası ictimai əlaqələr, eyni zamanda, sərt və radikal dünyagörüşü ilə əlaqəli faktorların olduğu da vurğulanır.

Məqalənin ikinci hissəsində dini motivli zoraki radikalizmin psixoloji zəmini müzakirə olunur, nəticədə, radikal qruplara qoşulma prosesinin çoxyönlü bir xarakterə malik olduğu qeyd edilir. Həmçinin radikallaşma prosesini tək-cə fərdi psixoloji xüsusiyyətlərlə açıqlamağa çalışan reduksionist nəzəriyyələrin mövzunu tam açıqlaya bilmədiyi vurğulanır. Müəllifə görə, psixoloji baxımdan tək radikal şəxsiyyət tipindən bəhs etmək mümkünsüzdür. Məqalədə qeyri-stabil psixoloji xarakterə malik olan fərdlərin radikallığa qarşı daha həssas olduğu vurğulansa da, radikallaşma və radikal qruplara qoşulma prosesinə psixoloji aspektlə yanaşı, ictimai-siyasi və ideoloji aspektdən də yanaşmanın labüdlüyü qeyd olunur.

Açar sözlər: *radikallaşma, zorakılıq, dini motivli radikalizm, dini*

radikalizmin psixoloji səbəbləri.

Giriş

Son 20 ildə radikalizmin, xüsusilə də din əsaslı zorakı ekstremizmin və terrorizmin psixoloji səbəbləri haqqında çox sayda elmi tədqiqatlar ərsəyə gətirilmişdir. Bu tədqiqatlarda fərdlərin psixoloji durumlarının radikallaşmadakı rolu və ya əksinə, radikal düşüncələrlə tanışlığın fərdlərin psixoloji vəziyyətinə təsiri müzakirə obyektinə çevrilmiş, problemin müxtəlif aspektləri araşdırılmışdır.

Randi Borumun (Randy Borum) da qeyd etdiyi kimi, mövzu ilə əlaqəli tədqiqatların əksəriyyətinə görə, ruhi xəstəliklər və anormallıqlar radikal davranışların əsas səbəbləri deyildir (Borum 2014, 286). Bu tədqiqatlara Ceyms Consun (James Jones) “Blood That Cries Out From the Earth: The Psychology of Religious Terrorism” kitabını, R.Borumun “Psychology of Terrorism”, Marta Krenşounun (Marta Crenshaw) “Decisions to use terrorism: Psychological constraints to on instrumental reasoning”, Con Horqanın (John Horgan) “From profiles to pathways and roots to routs: Perspectives from psychology on radicalization into terrorism”, Naamah Humaydinin (Naamah Humaidi) “Causal connection between terrorism and mental illness” və sair məqalələri nümunə göstərmək mümkündür.

Bu məqalənin əsas iddiası ondan ibarətdir ki, radikalizm, xüsusilə də dini motivli radikallaşma prosesi əsasən ikitərəfli prosesdir. Belə ki, ruhi xəstəliklər olmasa da, psixoloji travmalara daha çox məruz qalma insanları radikallaşmaya daha meyilli hala gətirir. Şübhəsiz ki, bunun mənası o deyildir ki, belə travmalara məruz qalan bütün şəxslər radikal olur və ya radikallaşmanın yeganə səbəbi psixoloji travmalardır. Radikalizm və terrorizmin müxtəlif növləri olduğu kimi, radikalların hamısı da eyni psixoloji xarakterə malik deyil. Həmçinin radikal fikirlərlə, yaxud bu fikirlərin daşıyıcısı olan mühitlərlə tanışlıq və onları mənimsəmə də travmatik psixoloji şəxsiyyətə malik olan insanların radikallaşmasını şərtləndirən amillər arasındadır. Bunu aşağıdakı şəkildə ifadə etmək mümkündür:

Psixoloji baxımdan travmatik durum + radikal ideoloji düşüncələr = radikal yönümlü şəxsiyyət.

1. Zorakılığa dair nəzəriyyələrin təhlili

Zorakılığa meyilliliyin insan təbiətində mövcud olub-olmamasına dair müxtəlif nəzəriyyələr vardır. Bu nəzəriyyələri iki qrupa ayıra bilərik. Birinci qrupa zorakılığın insan təbiətində anadangəlmə mövcud olduğunu irəli sürən nəzəriyyələr aiddir. Bu görüşün ən məşhur müdafiəçisi Psixoanalizin qurucusu Ziqmund Freyddir. Z. Freyd iddia edirdi ki, bütün insanlar anadangəlmə 2 əsas

meylə malik olurlar. Bunlardan birincisini Freyd “eros” adlandırır. Eros həzzə meyillilikdir və insanın həyatı qüvvəsi hesab olunur. Məhz bunun sayəsində insan yaşayıb-yaratmaq istəyir. Freydin “tanatos” adlandırdığı ikinci meyil isə destruktiv enerjidir ki, bu meyil öz ifadəsini fərdin özünə və başqalarına qarşı aqressiyasında tapır. Erosu “həyat və yaradıcılıq”, tanatosu isə “ölüm və dağıdıcılıq” instinkti kimi də səciyyələndirmək mümkündür. Z.Freyd hesab edirdi ki, insanda yaşamaq instinkti ilə yanaşı, ölmək instinkti də vardır. Bu sonuncu instinkt onun özünə və başqalarına zərər verməsi ilə nəticələnə bilər. Freyd intihar hallarını da məhz tanatosla əlaqələndirirdi. O, bu destruktiv instinktin sivilizasiyaya ciddi zərbə vura biləcəyini iddia edərək yazırdı: “Mənim nöqteyi-nəzərimə görə, aqressiyaya meyillilik insanda ilkin, anadangəlmə bir meyildir və bu, sivilizasiyanın önündə ən böyük maneədir” (Freud 1930, 37).

Analitik psixologiyanın qurucusu hesab olunan Karl Qustav Yunq isə zorakılığın kollektiv təhtəlsüurdan (şüuraltı) gəldiyi fikrini müdafiə edirdi. Yunqa görə, insanın fərdi təhtəlsüurla yanaşı, kollektiv təhtəlsüuru da mövcuddur. Kollektiv təhtəlsüur bütövlükdə insanların nəsil-dən-nəsilə ötürdüyü təcrübələri ehtiva edir. K.Q.Yunq bunu belə açıqlayırdı: “Təhtəlsüurun qismən səthi olan qatı, şübhəsiz ki, fərdir və mən bunu “fərdi təhtəlsüur” adlandıram. Lakin bu fərdi təhtəlsüur daha dərin bir qata əsaslanır və bu (qat) mənbəyini fərdi təcrübədən almır, həmçinin sonradan qazanılmır, əksinə, anadangəlmədir. Mən bu daha dərin qatı “kollektiv” təhtəlsüur adlandıram. “Kollektiv” terminini seçməyimin səbəbi təhtəlsüurun bu qatının fərdi deyil, universal olmasıdır. Fərdi psixikadan fərqli olaraq o, hər yerdə bütün fərdlərdə, demək olar ki, eyni məzmunu və eyni davranış tərzinə malikdir” (Jung 1980, 3-4). Yunq insan davranışlarına kollektiv təhtəlsüurun nəticəsi olan “arxetip” adlandırdığı ilkin modellərin yol açdığını irəli sürürdü. Arxetiplərin sayı çoxdur, ancaq bunlardan 4-ü əsasdır: persona, anima-animus, kölgə və mənlilik. Yunq insan təbiətindəki zorakılığı bu dörd arxetipdən biri olan “kölgə” arxetipi ilə izah edirdi. Ona görə, “kölgə” arxetipi insan şəxsiyyətinin qaranlıq və ən təhlükəli tərəfini təmsil edir (Jung 1972, 139). Bu arxetip, eyni zamanda, həm enerji mənbəyidir, həm də insanın heyvani yönünü təmsil etdiyindən təhlükəli ola bilər. İnsanın şüurlu həyatı normal davam edərsə, “kölgə”dəki mənfəi ünsürlər neytral şəkildə təhtəlsüurda qalır, lakin fərdin işləri normal davam etmədikdə və çətinə düşdükdə, “kölgə” eqonun nəzarətindən çıxaraq zorakı davranışlara səbəb ola bilər (Çayır, Çetin 2011, 10). Deməli, Yunqa görə, zorakılıq insanların kollektiv təhtəlsüurunda neytral şəkildə mövcuddur və normal şərtlərdə özünü büruzə vermir. İnsanın işləri yolunda getməyəndə və bunun nəticəsində psixoloji vəziyyətində stabilsizlik yarandıqda kollektiv

təhtəlşüurda mövcud olan heyvani xüsusiyyətlər üzə çıxıx və beləcə, insan zorakılığa əl ata bilər.

M. Klyain (Melanie Klein), Hans Ayzenk (Hans J.Eysenck), Cefri Qrey (Jeffrey A.Gray), Qustav Le Bon (Gustave Le Bon), Harold B. Gerard kimi tədqiqatçılar da müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürərək zorakılığa meylin insan təbiətində mövcud olduğunu iddia etmişlər (Çayır, Çetin 2011, 8-10).

Psixologiyada Koqnitiv cərəyanının təmsil etdiyi ikinci görüşə görə isə, bütün digər davranışlar kimi, zorakılıq da anadangəlmə deyil, zaman içində, sosiallaşma prosesində öyrənilir. Xüsusilə Albert Banduranın irəli sürdüyü "Sosial öyrənmə" nəzəriyyəsinə (Social Learning Theory) görə, insanlar neqativ zorakılığı təqlidi davranış modelləri vasitəsilə öyrənirlər. Belə ki, ata-ana, tay-tuş, müəllim, kütləvi informasiya vasitələri və digər sosiallaşma vasitələri uşaq üçün davranış modeli rolunu oynayır. Əgər bu modellər vasitəsilə aqressivlik təlqin olunursa, onda uşaq da neqativ zorakılığa meyilli olur (Greider 1997, 23). Banduraya görə, davranış modelləri və davranışların müqabilində verilən cəza və mükafat vasitəsilə fərdlər öz davranışlarına istiqamət verən ictimai qaydaları və standartları öyrənirlər. Digər davranışlar kimi, aqressivlik də məhz bu yolla öyrənilir. Bandura, həmçinin fərdlərin aqressiv davranışlarına görə özlərini günahkar bilməmələri üçün bir çox neytrallaşdırma strategiyalarına müraciət etdiklərini bildirir. Bu strategiyalara məsuliyyətdən yayınmanı, yüksək amallar və prinsiplər kontekstində zorakılığa bəraət qazandırmanı aid etmək olar (Xie, B.D. Cairns, R. B. Cairns 2005, 111).

Erik Eriksonun inkişaf etdirdiyi şəxsiyyət nəzəriyyəsində isə uşaqlıqdan başlayaraq, kimliyin formalaşmasının insan şəxsiyyətinin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır. Eriksona görə, insanın uşaqlıq dövründəki inkişafı bir sıra böhranlarla müşayiət olunur. Uşağın şəxsiyyətinin bütövlük təşkil etməsi üçün bu böhranların hamısı sıra ilə aradan qaldırılmalıdır. İlk uşaqlıq dövründəki bu böhranların həll edilməməsi insan həyatının daha sonrakı dövrlərində müxtəlif psixoloji problemlərə səbəb olur (Horgan 2005, 53).

K.A.Anderson (Craig A. Anderson) və B.C.Buşmanın (Brad J. Bushman) "Ümumi aqressiya modeli" (General Aggression Model-GAM) yuxarıda qeyd olunan nəzəriyyələri birləşdirmiş, zorakılığın həm insan şəxsiyyəti, həm də insanın yaranmış situasiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yarandığını irəli sürmüşdür (Anderson, Bushmann 2002, 33-46). Qeyd edək ki, sonuncu görüşü bəzi empirik araşdırmalarla da dəstəkləmək mümkündür; məsələn: qızların aqressivliyi haqqında Amerika və Kanadada aparılmış bir tədqiqatda belə nəticəyə gəlinmişdir ki, zorakılığın yaranmasında individual faktorlarla yanaşı, ailə, yoldaş və ictimai əlaqə faktorları da rol oynayır (Debra, Kirsten 2005, XVII).

Nəticə olaraq, qeyd etmək mümkündür ki, insanı zorakılığa sövq edən faktorlar tək bir mənbədən bəslənmir. İnsanın təbiəti ilə əlaqəli faktorlarla yanaşı, uşaqlıq təcrübələri, insanlar arasındakı ictimai əlaqələr, eyni zamanda, dünyagörüşü də zorakılığın yaranmasına təsir edən amillərdəndir.

2. Din motivli zorakı radikalizmin psixoloji zəmini

Son bir əsrdə radikal, xüsusilə də terrorist davranışlarla bağlı tədqiqat aparan psixoloqlar mental xəstəliklərin belə davranışlara yol açıb-açmadığını araşdırmışlar. Fərdlər üzərində aparılmış bu araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, mental xəstəliklər və ya psixoloji anormallıqlar zorakı radikal və terrorist davranışların əsas səbəbi deyildir. Belə ki, bütün radikal düşüncəli şəxslər tək bir düşüncə tərzini bölüşmür və bu baxımdan, vahid bir radikal və ya terrorist tipindən bəhs etmək mümkün deyildir (Borum 2014, 286). Həmçinin radikalları digər insanlardan ayıran səciyyəvi psixoloji xüsusiyyətlərdən, yaxud psixopatologiyadan bəhs etmək çətindir (Post, McGinnis, Moody 2014, 306). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, istər dini, istərsə də qeyri-dini motivli radikalların, xüsusilə zorakılığa meyilli olanların içərisində psixoloji travma almış şəxslərin çox olduğunu irəli sürən tədqiqatlar da mövcuddur. Bu, qrup şəklində yox, fərdi şəkildə həyata keçirilən terrorist aktlarda özünü xüsusilə göstərir. “Yalnız qurd terroru” adlanan belə aktlar, əsasən, ailə və cəmiyyətlə münasibət qurmada problemləri olan, psixoloji baxımdan travmatik hesab oluna biləcək fərdlər tərəfindən həyata keçirilir (bax. Moskalenko, McCauley 2011, 117-125) Deməli, travmatik psixoloji durum insanın radikallaşması üçün zəmin hazırlaya bilər. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki ideoloji mövqe və dünyagörüşü də şəxslərin radikallaşması üçün münbit psixoloji mühit yarada bilər. R.Boruma görə, dünyagörüşü həm ekstremist ideologiyaya, hətta terrora haqq qazandırma həssasiyyətini artıran psixoloji meyilləri təhrik edə bilər, həm də bu psixoloji meyillərin nəticəsi ola bilər (Borum 2014, 287). Deməli, dünyagörüşü psixoloji duruma, psixoloji durum isə öz növbəsində, dünyagörüşünə təsir edə bilər.

Borumun sözügedən iddiasını təsdiq edən çox sayda real faktlar mövcuddur. Bəhreynli bir İŞİD terrorçusunun həyat yolu bunun ən bariz nümunələrindən biridir. Sələfiliyin radikal şərtlərindən birini seçən Əbdüləziz adlı bu şəxs Suriyada və İraqda öz məzhəbdaşlarının qərblilər və şiələr tərəfindən əzildiyini düşünmüş və beləcə, “cihadda” iştirak etmək qərarına gəlmişdir. Burada Əbdüləzizi radikal davranışa sövq edən əsas faktor onun dünyagörüşüdür. Belə ki, bu dünyagörüşü öz daşıyıcılarına “kafirlər”lə silahlı mübarizəni dini bir borc kimi təlqin edir. Anasına yazdığı son məktubdan isə belə başa

düşülür ki, Əbdüləziz həm də psixoloji baxımdan həssas bir gənc olmuşdur. Belə ki, o anasına həddən artıq bağlı olmuş və onun axirətdə cənnəti qazanması üçün əlindən gələni etməyi, hətta zorakılığa belə müraciət etməyi düşünmüşdür. Anasına yazdığı son məktubunda belə deyir:

“Bildiyim və televiziya kanallarından izlədiyim qədər kafirlər və rafizilər (şiiələr) müsəlmanların şərəfini ayaq altına almada, zülm, işgəncə və zorakılıqda həddi aşılırlar. Mən Allahın köməyi ilə müsəlman qardaşlarımla öldürülməsinə biganə qala bilmərəm. Onlar digər müsəlmanlardan kömək istədikləri halda, heç nə etmədən yerimdə dura bilmərəm. Mən Əl-Mötəsim Billah (bir müsəlman qadının bizanslıların hücumuna məruz qaldığını öyrəndikdə öz qoşununu Bizans ordusu ilə müharibəyə göndərdiyi iddia olunan Abbasi xəlifəsi) kimi olmaq istədim. Cənnət həsrətini çəkməyimin, Peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmmədin yanına getmək istəməyimin ən mühüm səbəbi sənin axirətdə bağışlanmağımı diləməkdir” (Michael Weiss, Hassan Hassan 2016, XVI).

Bu nümunə onu göstərir ki, radikal davranışları təhrik edən faktorlar kompleks bir xarakterə malikdir. Əbdüləzizin radikallaşmasının çoxyönlü olduğu müşahidə edilir. Bir tərəfdən o, özünü müəyyən bir qrupla identifikasiya edir və qrupun məruz qaldığı aşağılanma vasitəsilə özünü alçaldılmış hiss edir. Psixoloqlara görə, alçaldılma fərdin “mənlik” şüuru və “özünəhormət” duyğusunda yara açır və insan eqosu bunu özünə qarşı yönəldilmiş bir təhlükə hesab edir. Özünü psixoloji baxımdan təhlükə altında hiss edən “insan mən”i buna zorakılıqla cavab verir (Jones 2008, 137). Digər tərəfdən, daşdığı dünyagörüşü Əbdüləzizin radikallaşma potensialını daha da artırır. Belə ki, radikal qrupların dünyagörüşündə insanlar əsasən “ağ” və “qara”, “yaxşı” və “pis” şəklində ikiye ayrılır. Belə qruplar öz görüşlərini qəbul etməyənləri və onların dünyagörüşlərini “şeytani” və “qeyri-insani” kimi göstərir, beləcə, qarşı görüşdə olanlara qarşı mərhəmət hissi ikinci plana atılır (Jones 2008, 43-45). Deməli, fərdlərin dünyagörüşləri də onları zorakılığa sövq edən amillər arasındadır. Bu baxımdan, fərdin siyasi, iqtisadi və ictimai qənaətləri çox vaxt müəyyən bir şəxsiyyət modelini formalaşdırır ki, bu model onun dərin qatlardakı meyillərinin bir ifadəsidir (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford 1950, 1).

Əbdüləziz və onun kimilərinin davranışlarını “Sosial kimlik nəzəriyyəsi” (Social Identity Theory) kontekstində də izah etmək mümkündür. Anri Teşfelin (Henri Tajfel) irəli sürdüyü bu nəzəriyyəyə görə, insanlar mənsub olduqları qrup vasitəsilə iftixar və özünəhormət duyğularını təmin edirlər. Belə ki, müəyyən qrupa aid olma insanlara ictimai kimlik hissini verir. Özünəhormət hissini artırmaq üçün fərdlər aid olduqları qrupun statusunu artırmağa çalışırlar. Deməli, ictimai bir varlıq olan insan sosiallaşmaq üçün müəyyən bir qrupla özünü identifikasiya etmə istəyini duyur. Bu nəzəriyyəyə görə, insan, həmçinin

öz qrupunu və deməli, özünü yüksəltmək üçün mənsub olmadığı qrupu, yaxud qrupların statusunu alçatmağa və onlara qarşı müxtəlif stereotiplər formalaşdırmağa meyillidir. Belə olan halda o, insanları öz qrupu (in-group) və başqa qrup (out-group), “biz” və “onlar” şəklində bölür. Teşfel və Törnerə (Turner) görə, bu bölgü üç mental mərhələdən keçir. Birinci mərhələ “təsnifat” (categorization) mərhələsi adlanır. Bu mərhələdə insan özünü və digər insanları tanımaq və anlamaq üçün müxtəlif şəkillərdə təsnif edir; məsələn: insanları ağ, qara, müsəlman, xristian, avropalı, asiyalı və başqa kateqoriyalara ayırır. Nəticədə, özünün də hansı qrupa aid olub-olmadığını müəyyənləşdirə bilir. İkinci mərhələ “sosial identifikasiya” (social identification) mərhələsidir. Bu mərhələdə artıq təsnif etdiyimiz və aid olduğumuzu müəyyənləşdirdiyimiz qrupun, yaxud qrupların kimliyini mənimsəyir, bu kimlik vasitəsilə özümüzü ifadə edirik. Ən sonuncu mərhələ isə “sosial müqayisə” (social comparison) adlanır. Bu mərhələdə insan aid olduğu qrupu başqa qruplarla müqayisə edir, özünəhörmət hissini artırmaq üçün mənsub olduğu qrupu digərlərindən üstün göstərməyə, hətta qrup maraqları naminə başqa qruplara qarşı stereotiplər formalaşdırmağa, bəzən də rəqiblik və hətta düşmənçilik duyğuları bəsləməyə meyil edir (McLeod 2008).

Həqiqətən də sözügedən nəzəriyyəni radikal dini qruplara tətbiq etdikdə, onlarda fərdi kimliyin qrup kimliyinin ayrılmaz hissəsi olduğu, “biz” və “onlar” bölgüsünün kəskin şəkildə aparıldığı müşahidə olunur. İstər xristian, istərsə də müsəlman mənşəli radikal dini qruplarda bu xüsusiyyət qabarıq şəkildə özünü göstərir; məsələn: avropalı və amerikalı xristian radikallar mənsub olduqları xristian kimliyini Avropa və Amerika kimliyinin ayrılmaz hissəsi hesab edir, yəhudi və müsəlmanları bu kimliyə potensial təhdid kimi qəbul edirlər. Beləcə, bu qruplar ksenofob və islamofob xarakterə bürünürlər. Fərd olaraq heç bir yəhudi və müsəlmanla neqativ təcrübə yaşamaları da, fərdi kimliklərini aid olduqları qrupun kimliyi ilə identifikasiya etdikləri üçün sözügedən dinlərin nümayəndələrinə qarşı qeyri-tolerant münasibət göstərirlər.

Avropadakı ekstremist yönümlü müsəlman icmalarının davranışlarını sosial kimlik nəzəriyyəsi kontekstində tədqiq edən Dina Al Raffie araşdırmasının nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, diasporadakı müsəlmanlar kimlik böhranı yaşayırlar. Onlarda “Müsəlman kimliyi”ni qoruma duyğusu önə çıxır. Ekstremist təşkilatlar və hətta bəzi qeyri-hökumət təşkilatları isə öz qatı ideologiyaları ilə müsəlman icmaları içərisində bu duyğunu qabardaraq, zorakı və zorakı olmayan radikallığa zəmin hazırlayırlar (bax. Al Raffie 2013, 67-91).

Bir insan özünü niyə qrup maraqları naminə qurban verir və bunun psixoloji motivasiyası nədən ibarətdir? Bu suala verilən özünəməxsus cavablardan biri “təkamül psixologiyası”na aiddir. Bu görüş qrup naminə özünü fəda etməni

altruizmlə əlaqələndirir. Belə ki, qrupuna sıx bağlı olan fərdlər ümumun faydası naminə qrupun normalarına əməl etməyənləri cəzalandırmağı özlərinə borc hesab edirlər. Yəni belə insanlar altruistik duyğularını fərdlərdən çox qrupa yönəldirlər və qrupun maraqlarına zidd hərəkət edənləri cəzalandırmaqla yaxşılığa xidmət etdiklərini düşünürlər. İkinci və daha çox qəbul olunan görüş isə qrup identifikasiyasına əsaslanır. Bu görüşə görə, əgər bir fərd özünü incidilmiş, təqib olunmuş bir qrupla identifikasiya edirsə, qrupu bu vəziyyətə salan insanlara və ya qruplara qarşı kin və nifrət duyğusuna qapılır və bu, nəticədə onun radikal və zorakı metodlara müraciət etməsinə stimül verir (Moskalenko, McCauley 2011, 123). Əslində, bütün bu nəzəriyyələri birləşdirərək qeyd etmək mümkündür ki, ictimai bir varlıq olan insan özünü cəmiyyət içərisində gerçəkləşdirmək istəyir. Bu məqsədlə o, öz fəaliyyətini təkbaşına deyil, qrup içində həyata keçirməyə can atır. Beləcə, mənsub olduğu qrup insanın özünü reallaşdırdığı mühitə çevrilir. Bunun nəticəsində o, özünü aid olduğu qrupla identifikasiya edir. Artıq qrup kimliyi onun fərdi kimliyinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Mənsub olduğu qrup sərt və radikal ideologiyaların daşıyıcısıdırsa, o da qrupun bir fərdi olaraq bu düşüncələri bölüşməyə başlayır, bəzən də ifrat altruizm göstərərək, qrup maraqları naminə öz canını belə, fəda etməkdən çəkinmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda izah olunan nəzəriyyələr daha çox insanın müəyyən bir qrupa aid olma istəyini və qrupa daxil olduğdan sonrakı fəaliyyətinə aydınlıq gətirir, lakin insanı sırf radikal qruplara qoşulmağa sövq edən səbəblərə tam aydınlıq gətirə bilmirlər. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi belə qruplara qoşulma prosesinin çoxyönlü olması və bunda hər fərdin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn individual faktorların önə çıxmasıdır. Bu baxımdan, mövzu ilə əlaqəli ümumiləşdirmə aparmaq çox çətinidir. Bütün bu çətinliklərlə yanaşı, qeyd edə bilərik ki, zorakı radikalizmə müraciət edənlərin bir çoxunun həyatına nəzər saldıqda, onların psixoloji baxımdan stabil xarakterə malik olmadıqlarını, həmçinin özlərini müəyyən bir qrupla identifikasiya etmə duyğularının yüksək olduğu müşahidə olunur, məsələn: “Cəmaəttüttövhid vəlcihad” (جماعة التوحيد و الجهاد) başda olmaqla, Yaxın Şərqdə yaranmış dini təmayüllü terrorçu təşkilatların yaranmasında əsas fiqurlardan biri olan Əbu Müsəb Zərqavinin (1966-2006) həyatında bu, bariz bir şəkildə özünü göstərir. Belə ki, o, 1984-cü ildə atasını itirmiş, həmin ildə məktəbi tərk etmişdir. Qohumlarından birinin “Nyu-York Tayms” (New York Times) qəzetinə verdiyi məlumata əsasən, Zərqavi həyatının müəyyən hissəsində içki aludəçisi, spirtli içkilərin qaçaqmalçısı, hətta qatil olmuşdur. İlk dəfə narkotik maddə saxlama və cinsi təcavüz cinayətləri ilə həbs edilmişdi (Weiss, Hassan 2016, 2). Meri Ann Viver (Marry Anne Weaver) “Əbu Müsəb Zərqavinin qısa, zorakı

həyatı” (The Short, Violent Life of Abu Musab al-Zarqawi) adlı məqaləsində yeniyetməlik illərindən onu tanıyanların Zərqavi haqqındakı təəssüratları haqqında belə deyir: “Həmsöhbət olduğum bütün şəxslər etiraf etdilər ki, yeniyetməlik dövründə Zərqavi dalaşqan xarakterli, adamöldürən, spirtli içkilər qaçaqmalçısı, içki aludəçisi və hətta iddiaya görə, Zərqanın yeraltı dünyasında vasitəçi olmuşdur” (Weaver). Anası bu həyatdan uzaqlaşdırmaq üçün onu Əmmandakı Əli ibn Hüseyn məscidindəki dini tədrisə cəlb etmişdir. Daha sonra o, “radikal sələfi” ideologiyası ilə tanış olmuş və dini təmayüllü terror qruplaşmalarından birinin banisi olmuşdur (Weiss, Hassan 2016, 4).

Yuxarıda Zərqavinin həyatı haqqında verilən məlumatlardan çıxış edərək onun qeyri-stabil şəxsiyyətinin həyat tərzinə təsir etdiyini irəli sürmək mümkündür. Belə ki, yeniyetmə yaşlarında atasını itirməsinin onun psixoloji vəziyyətini daha həssas hala gətirdiyini irəli sürmək olar. Bəzi empirik elmi tədqiqatlar təsdiq edir ki, lazımi psixoloji dəstək verilmədikdə valideyn itkisi uşaqlarda və yeniyetmələrdə travmalara yol açə bilər; məsələn: Böyük Britaniyada valideynlərini itirmiş yaşı 18-dən aşağı olan 33 şəxsin cəlb edildiyi elmi tədqiqatda belə nəticə öz əksini tapmışdır (Ellis J, Dowrick C, Lloyd-Williams M. 2013, 57-66). Meri Co Auman (Mary Jo Auman) “Bereavement Support for Children” (Ağır itkisi olan uşaqlara dəstək) adlı məqaləsində qeyd edir ki, tədqiqatların nəticəsində yeniyetməlik yaşında valideynini itirmiş uşaqlara lazımi psixoloji dəstək verilməzsə, onlarda hissizlik, eqosentriklik, laqeydlik xüsusiyyətlərinin özünü büruzə verə biləcəyi, bunun nəticəsində də məktəbdən yayınma, davamlı depressiya, narkotik maddə və spirtli içki aludəçiliyi kimi halların yaranacağı aşkar edilmişdir (Auman 2007, 35). Qeyd olunan hallar Zərqavinin həyatında da müşahidə olunur. Belə ki, eyni ildə həm atasını itirməsi, həm də məktəbdən uzaqlaşmasının Zərqavini psixi cəhətdən travmatik bir fərdə çevirdiyini irəli sürmək mümkündür. Həmçinin sərt və zorakılığa meyilli bir xarakterə malik olması onun dini dünyagörüşünə də təsirsiz ötürməmişdir. Belə ki, əvvəllər fərdi mənafeyi üçün insan öldürməyə meyil edən bu şəxs dindarlaşıqdan sonra bunu qrup mənafeyi naminə “dini” motivlərlə həyata keçirməyə başlamış, ən qəddar terrorçulardan birinə çevrilmişdir. Beləcə, hərəkətlərinin məzmunu eyni qalmış, forması fərqliləşmişdir. Mənim-sədiyi ifrat dini ideologiya onu daha da radikallaşdırmış, beləcə, qeyri-stabil psixoloji durumla ifrat ideologiya bir-birini bəsləmişdir.

Zərqavi travmatik xarakterə malik olan yeganə radikal deyildir. Zorakılığa meyilli olan çox sayda insanın həyatında da məzmunca bənzər, formaca fərqli nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Şübhəsiz ki, buradan “bütün zorakılığa meyilli radikallar psixoloji baxımdan travmatik şəxslərdir” nəticəsini çıxarmaq sadələvh bir yanaşma olardı. Lakin buradan “psixoloji travmalara məruz qalmış

şəxslərin zorakılığa meyillilik baxımından daha həssas olduqları” nəticəsini çıxarmaq mümkündür.

Bəzi tədqiqatların nəticəsinə görə, radikal qrupları zorakılığa əl atmağa sövq edən səbəblərdən biri də fərd, yaxud qrup olaraq alçaldılma və təhlükəyə məruz qalma hissinə qapılmadır. İstər Yaxın Şərqdəki, istərsə də Qərbdəki radikal dini qruplarda bu hissin qabarıq şəkildə özünü göstərdiyi müşahidə olunmuşdur. The Lord Alderdice özünün “The individual, the group and the psychology of terrorism” (Fərd, qrup və terrorizmin psixologiyası) adlı məqaləsində qrup və ya fərdi kimliklərinin alçaldıldığı və ya təhlükə altında olduğu duyğusuna qapılmanın Şimali İrlandiyadakı katolik və protestant qruplarda qəzəb və qorxuya yol açmasından, bunun nəticəsində zorakılığa baş vurma potensialının artmasından bəhs edir. (Alderdice 2007, 205). Bunun bənzərini Yaxın Şərqdəki radikal dini qruplarda da görmək mümkündür.

Nəticə

Nəticə olaraq onu qeyd etmək mümkündür ki, insanları radikal qruplara qoşulmağa sövq edən səbəblər müxtəlifdir. Radikallaşma prosesini təkcə fərdi psixoloji xüsusiyyətlərlə izah edən nəzəriyyələr mövzunu tam açıqlaya bilmir. Belə ki, psixoloji baxımdan tək bir radikal şəxsiyyət tipindən bəhs etmək mümkünsüzdür. Bu baxımdan, radikallaşma prosesinin izahında psixoloji aspektlə yanaşı, ictimai-siyasi və ideoloji aspektlərin də nəzərə alınması böyük zərurət kəsb edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji cəhətdən qeyri-stabil olan fərdlər radikallığa meyillilik baxımından risk qrupuna daxildirlər. Psixoloji travmaların insan şəxsiyyətində yol açdığı dəyişikliklərin araşdırıldığı müxtəlif empirik tədqiqatlar onu göstərir ki, xüsusən uşaqlıqda alınan bəzi travmalar nəticəsində insanlarda zorakılığa meyillilik arta bilər. Psixoloji baxımdan travmatik şəxsiyyətə malik olan insanlar həyatın axışı içərisində qarşılaşdıqları radikal düşüncələri digər insanlara nisbətən daha rahat mənimsəmə, yaxud müxtəlif ideologiyaların daha radikal interpretasiyalarını qəbul etmə potensialına malikdirlər. Həmçinin istər fərdi, istərsə də qrup kimliyinin alçaldıldığı və təhlükədə olduğu duyğusuna qapılan şəxslər “kimliyi” qoruma naminə zorakı metodlara əl ata bilərlər. Dini motivli radikallarda fərdi kimlikdən çox kollektiv şüur öndə olduğu üçün, onlar mənsub olduğu qrupun maraqlarına, yaxud mənsublarına qarşı olan potensial və real alçaldılma və təhlükələri şəxsən özlərinə qarşı törədilən hərəkətlər kimi qəbul edirlər.

ƏDƏBİYYAT

Adorno, T. W. (1950). Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N.. The authoritarian personality. New York: Harpers.

Alderdice The Lord. (June 2007). "The individual, the group and the psychology of terrorism". International Review of Psychiatry, 19 (3): 201-209.

Al Raffie, Dina. (2013). "Social Identity Theory for Investigating Islamic Extremism in the Diaspora." Journal of Strategic Security 6, no. 4: 67-91.

Anderson Craig A. and Bushman Brad J. (2002). "Human Aggression", Annu. Rev. Psychol. 53:27–51.

Auman, Mary Jo. (2007). Bereavement Support for Children. Journal of School Nursing, Volume 23, Number 1.

C. G. JUNG. (1980). The Archetypes and The Collective Unconscious. Collected Works of C.G. Jung, Volume 09 Part 1 The Archetypes and the Collective Unconscious, 2nd edition (Bollingen Series XX). translated by R.F.C.Hull. Princeton University Press.

C.G.Jung. (1972). Two Essays in Analytical Psychology. Collected Works of C.G. Jung, Volume 07, Part 1, The Archetypes and the Collective Unconscious, 2nd edition (Bollingen Series XX). translated by R. F. C. Hull. Princeton University Press.

Çayır, Celal - Özer Çetin. (2011). "Din ve Şiddet Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım". Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cild: XIII, sayı: 1, səh. 1-34.

Ellis J, Dowrick C, Lloyd-Williams M. (2013). "The long-term impact of early parental death: Lessons from a narrative study". J R Soc Med;106:57–67.

Freud Sigmund. Civilization and its Discontents. tr. James Strachey. <http://www.stephenhicks.org/wp-content/uploads/2015/10/FreudS-CIVILIZATION-AND-ITS-DISCONTENTS-text-final.pdf> (25.05.2019).

Hongling Xie, Beverley D. Cairns, Robert B. Cairns. (2005). "The Development of Aggressive Behaviors Among Girls: Measurement Issues, Social Functions, and Differential Trajectories". The Development and Treatment of Girlhood Aggression. ed. Debra J. Pepler, Kirsten C. Madsen, Christopher D. Webster, Kathryn S. Levene. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Horgan John. (2005). The Psychology of Terrorism. New York: Taylor & Francis.

Jones James. (2008). Blood That Cries Out From the Earth: The Psychology of Religious Terrorism. Oxford: Oxford University Press.

Kathleen J. Greider. (1997). Reckoning with Aggression: Theology, Violence, and Vitality. Kentucky: Westminster John Knox Press.

McLeod, S. A. (2008, Oct 24). “*Social identity theory*”. Social Identity Theory | Simply Psychology (09.06.2019)

<https://www.simplypsychology.org/social-identity-theory.html>

Pepler Debra J.,Madsen Kirsten. (2005). “Introduction Girlhood Aggression: Building Bridges Between Research and Treatment”. The Development and Treatment of Girlhood Aggression. ed. Debra J. Pepler, Kirsten C. Madsen,Christopher D. Webster, Kathryn S. Levene. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Post Jerrold M., McGinnis Cody, Moody Kristen. (2014). “The changing face of terrorism in the 21st century: the communications revolution and the virtual community of hatred”. Behavioral Sciences and the Law Behav. Sci. Law 32: 306–334.

Weaver Marry Anne. “The Short, Violent Life of Abu Musab al-Zarqawi”.The Short, Violent Life of Abu Musab al-Zarqawi (08.06.2019)

<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2006/07/the-short-violent-life-of-abu-musab-al-zarqawi/304983/>

Weiss Michael, Hassan Hassan. (2016). IŞİD: Terör Örgütünün İyüzü. trc. E.A.Kayhan. İstanbul: Kırmızı yayınları.

д.ф.но теолог. Агиль Ширинов

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВОЗНИКНОВЕНИЕ НАСИЛЬСТВЕННОГО РЕЛИГИОЗНО МОТИВИРОВАННОГО РАДИКАЛИЗМА

РЕЗЮМЕ

В научной литературе существуют многочисленные исследования относительно роли психологических факторов в процессе радикализации, в частности, в направлении людей на насильственный радикализм. В этих исследованиях объектом обсуждений стали такие вопросы, как присутствие в характере человека к склонности к насилию, вероятность обладания людей, склонных к радикализму, общего психологического характера, влияние социальной среды и идеологии на личность человека.

В данной статье, в первую очередь, анализируются различные теории относительно присутствия или отсутствия в характере человека склонности к насилию, и в результате отмечается, что факторы, вовлекающие человека к насилию, не исходят из одного источника. Среди факторов, влияющих на возникновение насилия, наряду с факторами, связанными с натурой человека, подчеркиваются факторы в связи с детским опытом, общественными связями между людьми, а также в связи с жестким и радикальным мировоззрением.

Во второй части статьи обсуждается психологическая почва религиозно мотивированного радикализма, в результате отмечается многогранный характер процесса присоединения к радикальным группировкам. Помимо этого, подчеркивается, что редуccionистские теории, пытающиеся разьяснить процесс радикализма только лишь индивидуальными психологическими особенностями, не могут полностью объяснить тему. Согласно автору, с психологической точки зрения невозможно говорить только о типе радикальной личности. В статье подчеркивается, что индивидуумы, обладающие нестабильным психологическим характером, более чувствительны к радикализму, однако наряду с психологическими аспектами в процессе радикализации и присоединения к радикальным группировкам необходим также подход с общественно-политического и идеологического аспектов.

Ключевые слова: *Радикализация, насилие, религиозно мотивированный радикализм, психологические причины религиозного радикализма.*

Assist. Prof. Agil Shirinov

THE PSYCHOLOGICAL FACTORS INCITING RELIGIOUSLY MOTIVATED VIOLENT RADICALISM

ABSTRACT

Hundreds of researches are devoted to the role of psychological factors inciting violent radicalism dispositions in people's mind. These researches discuss the issue questioning whether tendency to violence is inherent in human nature or not, the possibility of common psychological traits of the persons inclined to radicalism and the impact of social environment and ideologies on personality.

The article discusses the theories studying whether tendency to violence is inherent in human nature or not and concludes that the factors inciting humans to violence derive from various sources. Childhood experiences, interpersonal social relations and radical world outlook are mentioned along with the factors that are inherent to human nature.

The second part of the article discusses religiously motivated violent radicalism in psychological setting and concludes that the process of involvement in radical groups has a multifaceted character. Furthermore, it emphasizes that reductionist theories fail to fully solve the problem by explaining the factors from the aspect of individual psychological characteristics. According to the author, it is impossible to mention a personality type with radical identity from the psychological aspect. Although the article highlights that the individuals with unstable psychological character are more vulnerable to radicalism, it suggests the necessity of studying radicalization and involvement in radical groups from the psychological as well as the socio-political and ideological aspects.

Keywords: *Radicalization, violence, religiously motivated radicalism, psychological causes of religious radicalism*

Çapa tövsiyə etdi: s.f.d. A.S.Qənbərov